

RODIČOVSKÉ DRÁHY

Dvacet let vývoje české porodnosti
v sociologické perspektivě

Petr Fučík, Beatrice Chromková Manea (eds.)

MASARYKOVA UNIVERZITA

RODIČOVSKÉ DRÁHY

Dvacet let vývoje české porodnosti
v sociologické perspektivě

muni
PRESS

KNIHU RECENZOVALI:

Mgr. Jana Klímová Chaloupková, Ph.D.

Sociologický ústav Akademie věd ČR, v. v. i.

Mgr. Kryštof Zeman, Ph.D.

Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences /
Wittgenstein Centre for Demography and Global Human Capital

RODIČOVSKÉ DRÁHY

Dvacet let vývoje české porodnosti
v sociologické perspektivě

Petr Fučík, Beatrice Chromková Manea (eds.)

Masarykova univerzita

Brno 2014

PODĚKOVÁNÍ

Publikace vznikla za finanční podpory programu Podpora studentských projektů na MU (specifický výzkum), projekt MUNI/A/0914/2013 „Manželství, domov a rodičovské dráhy“. Za věcné kritické názory, komentáře a připomínky k textu děkujeme recenzentům. Náš dík patří také Ústavu populačních studií při Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity, který nám poskytl nezbytné tvůrčí zázemí.

KOLEKTIV AUTORŮ

Petr Fučík (ed.) – úvodní, 1., 2. a 3. kapitola
Beatrice Chromková Manea (ed.) – 3., 4., 5. a 6. kapitola
Lucie Vondráčková – úvodní, 5. a 6. kapitola
Martin Lakomý – 1., 2. a 6. kapitola
Jiří Matula – 5. kapitola
Ladislav Rabušic – 4. kapitola
Jana Bukvaiová – 4. kapitola

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Rodičovské dráhy : dvacet let vývoje české porodnosti v sociologické perspektivě / Petr Fučík, Beatrice Chromková Manea (eds.). – Vyd. 1. – Brno : Masarykova univerzita, 2014. – 189 s.

Anglické resumé

ISBN 978-80-210-6551-2

316.812.1-055.52 * 314.12 * 316 * 316.812 * (437.3)

- 1994–2014

- rodičovství – Česko – 1991–2020

- porodnost – Česko – 1991–2020

- porodnost – sociologické aspekty

- rodina – Česko – 1991–2020

- kolektivní monografie

316.8 – Manželství a rodina. Sexuální vztahy [18]

CITACE

FUČÍK, Petr a CHROMKOVÁ MANEA, Beatrice (eds.). *Rodičovské dráhy. Dvacet let vývoje české porodnosti v sociologické perspektivě*. Brno: Masarykova univerzita, 2014. ISBN 978-80-210-6551-2.

© 2014 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-6551-2 (brožovaná vazba)

ISBN 978-80-210-7688-4 (online : pdf)

DOI: 10.5817/CZ.MUNI.M210-7688-2014

OBSAH

PŘEDMLUVA	9
ÚVOD: RODIČOVSTVÍ NA PŘELOMU MILÉNIA	11
PROČ JE DŮLEŽITÉ ZABÝVAT SE PORODY?	11
Individualizace a transformace intimity	12
Emancipace žen a změny v genderových rolích	13
EKONOMICKÝ VÝVOJ A ZMĚNA HODNOTY DÍTĚTE	14
Biologické faktory a jejich sociální konstrukce	14
SPECIFICKÉ FAKTORY SITUACE V ČR	15
JAKÝM ZPŮSOBEM BUDEME ZKOUMAT RODIČOVSTVÍ MY?	19
LITERATURA	26
DATA A METODY	29
1. VÝVOJ VZDĚLANOSTNÍCH DISTINKCÍ V RODIČOVSKÝCH DRAHÁCH	35
ÚVOD	35
VZDĚLÁNÍ A RODIČOVSTVÍ – OBECNÉ DIMENZE TEORETICKÝCH ÚVAH	36
Vzdělávání jako proces v čase	36
Vzdělání jako statusový znak	38
Vzdělání jako prvek strukturující sňatkový trh	39
Vzdělání jako kulturní znak	39
VÝVOJ VZDĚLANOSTNÍ STRUKTURY	40
VSTUP DO RODIČOVSTVÍ	44
VSTUP DO MANŽELSTVÍ A RODIČOVSTVÍ	52
RODIČOVSKÉ DRÁHY	55
POČET DĚTÍ	58
SHRNUTÍ	62
LITERATURA	63
2. GEOGRAFICKÉ ODLIŠNOSTI V RODIČOVSKÝCH DRAHÁCH	65
ÚVOD	65
VSTUP DO RODIČOVSTVÍ	67
PORODY VYŠŠÍHO POŘADÍ	74
SOUVISLOSTI RODIČOVSKÝCH DRAH V SOUHRNNÝCH MODELECH	78
SHRNUTÍ	83
LITERATURA	85
3. NORMATIVNÍ A POSTOJOVÝ KONTEXT RODIČOVSKÝCH DRAH ...	87
ÚVOD	87
REPRODUKČNÍ VĚKOVÉ NORMY	92

6 RODIČOVSKÉ DRÁHY

IDEÁLNÍ VĚK	93
GENERAČNÍ CHARAKTERISTIKY RODIČOVSKÝCH DRAH	94
ZÁKLADNÍ PARAMETRY ČASOVÁNÍ A JEJICH SROVNÁNÍ S ANTICIPACEMI MLADÉ GENERACE	95
RELATIVNÍ POZICE VSTUPU DO RODIČOVSTVÍ, JEJÍ PROMĚNY A SROVNÁNÍ S ANTICIPACEMI MLADÉ GENERACE	97
VĚKOVÉ NORMY – IDEÁLNÍ ČASOVÁNÍ RODIČOVSTVÍ V POHLEDU GENERACÍ	105
SHRNUTÍ	108
LITERATURA	108
DODATEK	110
4. POSEDLÍ TOUHOU PO DÍTĚTI?	111
ÚVOD	111
METODA	113
VÝSLEDKY	114
Existuje mezi českými muži a ženami silná touha po dětech?	114
V jaké situaci ženy a muži poprvé pocítili silnou touhu mít vlastní dítě?	119
Silná touha po dítěti a prokreační chování	121
SHRNUTÍ A DISKUSE	123
LITERATURA	123
5. JEDNODĚTNOST V ČESKÉ SPOLEČNOSTI	125
ÚVOD	125
JEDNODĚTNOST A JEDINÁČKOVSTVÍ	125
PLÁNOVÁNÍ RODIČOVSTVÍ	126
FERTILITNÍ PREFERENCE	127
EMPIRICKÉ POZNATKY VE STUDIU JEDNODĚTNOSTI	129
JAK SE ZMĚNIL POČET DĚTÍ V POPULACI?	130
METODOLOGIE – ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKY A STRUKTURA ZKOUMANÉHO SOUBORU ŽEN	132
VÝSLEDKY	134
Vzdělání a rodinný stav jako determinanty jednodětnosti	135
Jednodětnost a charakteristiky partnerství – věková a vzdělanostní homogamie a jejich vliv na počet dětí	137
SHRNUTÍ	139
LITERATURA	140
6. RODIČOVSTVÍ MIMO MANŽELSTVÍ	143
TEORETICKÝ ÚVOD	143
Základní vymezení manželské a mimomanželské plodnosti a její proměny	143
Důvody a příčiny mimomanželské plodnosti	145
Proč je nárůst mimomanželské plodnosti důležité sledovat?	149
EMPIRICKÁ ČÁST	151
Vývoj postojů k rodičovství mimo manželství	151
Manželství jako ustupující kontext reprodukčního chování	154
Diference v mimomanželské plodnosti a následném vstupu do manželství	161

Přítomnost partnera, nebo přizpůsobení se sociální politice? Uvádění partnera v letech 2007–2012	167
SHRNUTÍ A DISKUSE	172
LITERATURA	173
ZÁVĚR	177
SEZNAM TABULEK A GRAFŮ	183
ABSTRACT	189

PŘEDMLUVA

V této knize zkoumáme, jak Češi během dvaceti let po sametové revoluci měnili své přístupy k rodičovství. Pro sociologii je toto téma důležité nejen proto, že změny ve velikosti a věkovém složení populace znamenají základní parametry společnosti, o níž chce vypovídat, ale zejména proto, že rodičovství a jeho okolnosti zásadně ovlivňují podobu historické osy sociálních struktur. Jelikož všechny jevy, které společnost vytvářejí, nutně procházejí reflexí lidského vědomí, banální fakt biologického přetrvávání sumy jedinců, kteří společnost tvoří, se stává zajímavým teoretickým problémem hledání procesů, jež umožňují reprodukci sociálních struktur. Dynamika mezi sociální reprodukcí, tedy přetrváváním sociálního řádu mezi generacemi, a sociální změnou, tedy zanikáním sociálních institucí a jejich obměnou, je v mikrostrukturálním měřítku spojena s procesy socializace, které probíhají v návaznosti na rodičovství. Rodina či okruh osob v blízkosti jedince samozřejmě nejsou jediným socializačním prostředím, nicméně vzhledem ke své povaze stále tvoří průsečík, v němž se jednotlivé socializační vlivy protínají, jednotí, třídí, získávají či mění svoji povahu, jsou reinterpretovány, eliminovány či posilovány. Proto vnímáme zkoumání porodnosti v teoretičtější rovině, jako hledání odpovědi na obecnější otázku, v jakém kontextu probíhá a bude probíhat nejen biologická, ale zejména sociální reprodukce.

Samozřejmě bude tato kniha plná tabulek, grafů a popisů, bez nichž se nelze obejít, a tvoří také materiál, jež mohou využít ostatní výzkumníci a výzkumnice. Vyzýváme však vás, pozorné čtenáře, abyste četli výsledky našich demografických analýz se sociologickou imaginací, uchopili a rozšířili nabízené souvislosti s obecnějšími sociálními jevy a tato kniha se vám stala podkladem pro vlastní úvahy nad sociologickými implikacemi demografického vývoje.

V prvním oddílu knihy (kapitoly 1 a 2) se nejprve pokusíme zasadit zkoumaný problém do širšího kontextu sociologického uvažování. Než přistoupíme k empirickým analýzám, chceme stručně shrnout základní teoretické pohledy, které umožňují sociologicky uchopit faktory ovlivňující rozhodování o rodičovství a také důsledky změn v porodnosti. Ačkoliv jde nutně jen o stručná připomenutí teorií, které lze číst jinde, domníváme se, že makrostrukturální demografická data nejsou často adekvátně sociologicky interpretována a stále zůstává určitá mezera mezi přístupem demografie a populačních studií na jedné straně a sociologie rodiny na straně druhé.

V empirických analýzách prvního oddílu knihy se věnujeme strukturálním charakteristikám rodičovských drah a zkoumáme, jak časování, intenzitu i partnerský kontext rodičovství ovlivňuje vzdělání a lokalita bydliště rodičů. Vzdělání pro nás znamená odkaz k tradičním stratifikačním indikátorům a otevírá otázky po třídních či statusových odlišnostech rodičovství. Geografická dimenze u většiny dosavadních výzkumů nebyla přítomna, nicméně s vyčerpávajícími daty si můžeme dovolit hledat odlišnosti v krajích České republiky a také mezi urbánními a venkovskými oblastmi. Doplníme tedy prostorovou dimenzi, jež v sociologii stále není samozřejmá. Budeme se zajímat o geografickou heterogenitu demografického vývoje a hledat její příčiny s využitím agregovaných údajů za územní celky.

Analýzy v druhém oddílu knihy (kapitoly 3 a 4) čerpají z rozmanitých datových zdrojů za účelem doplnit strukturální pohled o postoje, normy či předpoklady vážící se

10 RODIČOVSKÉ DRÁHY

k rodinnému chování. V mezigeneračním srovnání s důrazem na porevoluční období budeme popisovat nejen časování událostí ve vztahu k rodičovství, ale zejména budeme hledat vývoj v názorech na „ideální“, „vhodné“ či „nejzazší“ časové okamžiky daných životních událostí. Budeme sledovat, jak se vyvíjí časová dimenze norem spojených s rodičovstvím či rodinným chováním obecně.

Ve třetím oddílu (kapitoly 5 a 6) podrobněji rozpracováváme analýzy se zaměřením na specifické fenomény současných rodičovských drah. Na jedné straně jde o problém snižování intenzity porodnosti, jehož projevem je zvyšující se počet jedináčků, na druhé straně jde o deinstitucionalizační trendy, které jsou charakterizované vyvedením rodičovství mimo instituci manželské rodiny. Oba tyto jevy mají pro sociologickou teorii zásadní relevanci, neboť v prvním případě jde o otázku fyzické reprodukce společnosti a populačního stárnutí, v druhém případě o kontext socializace, a tedy reprodukci ve smyslu přetrvávání sociálních norem a institucí.

Editoři

ÚVOD: RODIČOVSTVÍ NA PŘELOMU MILÉLIA

LUCIE VONDRÁČKOVÁ, PETR FUČÍK

PROČ JE DŮLEŽITÉ ZABÝVAT SE PORODY?

Beck-Gernsheim (2002) na otázku, co přichází po rodině, odpovídá, že samozřejmě rodina. Jde však o rodinu v jiné podobě, odlišnou od tradiční manželské rodiny z období před druhým demografickým přechodem. V současné době rodina v této podobě ztratila svoje výsadní postavení. Tradiční rodina se ze základního pilíře společnosti stala jen jednou z možností, jak uspořádat život. Za proměnou moderní rodiny stojí tři skupiny faktorů – jde o faktory sociobiologické, socioekonomické a faktory sociokulturní (Cliquet 2010: 264).

Ideologickou proměnu společnosti, která spadá do sféry sociokulturních faktorů, popisuje v širším kontextu teorie druhé demografické tranzice (Lesthaeghe, Van de Kaa 1986). Druhá demografická tranzice je, spíše než jedna přelomová událost, souhrnný název pro celou řadu dílčích procesů a přechodů, ke kterým postupně došlo v druhé polovině 20. století a jež dohromady ústí v pokles plodnosti pod hranici prosté reprodukce. I přes určitou univerzalizaci životních stylů a vzorců s nimi spojených nelze odhlédnout od národního kontextu, historického vývoje, kulturních a náboženských tradic konkrétních zemí. Obecně se tyto moderní či postmoderní trendy spojují se zeměmi ekonomicky vyspělého Západu, po pádu železné opony se však rychle rozšířily i do zemí bývalého komunistického bloku. A otázku, nakolik lze pokles plodnosti vysvětlit právě druhým demografickým přechodem, si výzkumníci kladou také v kulturně odlišném prostředí asijských a jihoamerických zemí (Soares et al. 2012, Matsumoto, Yanabe 2013, Khan 2011).

Zatímco během prvního demografického přechodu, který byl charakteristický snížením novorozenecké a kojenecké úmrtnosti, vycházel pokles plodnosti především z vysokých finančních i citových nákladů na děti, tedy lidé začali dávat přednost menšímu počtu dětí, do kterých je tak možné investovat více času i finančních prostředků, druhý demografický přechod je motivován hodnotovou proměnou společnosti a přesunem k důrazu na seberealizaci v rámci rodičovské role a v rámci života dospělého jedince obecně (Ariès 1980, Van de Kaa 2002). Van de Kaa (1987: 5) popisuje rozdíl mezi první a druhou demografickou tranzicí jako rozdíl mezi revolucí altruistickou, kdy došlo k posílení rodiny, a revolucí individualistickou, která naopak znamenala oslabení její centrality.

Hlavními charakteristikami režimu po druhé demografické tranzici jsou prosazování individuální svobodné volby při rozhodování o klíčových krocích či událostech v životě jedinců, odmítání institucionální kontroly, vzestup hodnot souvisejících s uspokojováním vyšších potřeb a nárůst genderové rovnosti (Lesthaeghe, Van de Kaa 1986, Van de Kaa 1987). Rodičovství se z nutnosti stalo možností, vědomým a nezvratitelným rozhodnutím (Hakim 2011, Du Bois-Raymond 1998, Možný 1990), a hodnota dítěte se značně proměnila. Pokud se žena pro mateřství rozhodne, jako ideál je prosazováno „intenzivní mateřství“, které je orientováno v prvé řadě na dítě, a stojí proto matku mnoho sil (Jamieson 2002 podle Hays 1996).

Nástup druhé demografické tranzice s sebou přináší nejen pokles plodnosti pod úroveň prosté reprodukce populace, ale také rozšíření různých forem nesezdaného soužití,

12 RODIČOVSKÉ DRÁHY

kteřé v populaci existují v různé míře a jsou akceptovány vedle manželství, jež je bráno jako tradiční instituce. Logicky také dochází k rozpojení manželství a rodičovství, roste počet dětí, které se rodí mimo manželství, a také počet dětí, které nejsou, alespoň část dětství, vychovávány oběma biologickými rodiči ve společné domácnosti. Proměna rodiny se tedy odehrává skrze proměnu jejích dvou, do značné míry souvisejících, složek – proměny partnerství a proměny rodičovství.

Individualizace a transformace intimity

Do hodnotové proměny společnosti se také promítl technologický a ekonomický pokrok. Protože tento rozvoj přinesl zajištění základních lidských potřeb, které jsou materiální povahy a vycházejí z biologické podstaty člověka, hodnotové orientace se postupně přesouvají k potřebám vyšším, nemateriálním. Základní motiv pro existenci a fungování rodiny se přesunul od praktické roviny k uspokojování emocionálních potřeb. Obrat k vyšším potřebám s sebou přináší i hodnotový posun. Dle Ingleharta (1990) se společnost odvrací od materialismu k postmaterialismu. Lidé vyznávající postmateriální hodnoty nevidí v potomkovi jediný možný zdroj potěšení a naplnění smyslu života (Inglehart 1990). Postmaterialistické smýšlení a orientace zahrnují příklon k hodnotám, jako je úcta, sebevyjádření a estetické uspokojení. Právě tyto hodnoty propojují postmaterialismus s individualismem (Inglehart 1990, De Beer 2007). Protože postmaterialistické hodnoty vyznávají spíše mladší lidé, jedno z předkládaných vysvětlení rozporu postmaterialismu a manželství či rodičovství bylo vztahováno právě k mládí jednotlivců. Předpokládalo se, že lidé zastávají postmaterialistické hodnoty, protože nežijí v manželství a nemají děti. Směr kauzality však může být i opačný, tedy lidé mohou odmítat sňatek a děti právě proto, že jsou založením postmaterialisté (Inglehart 1990).

Další interpretační rámec propojuje individualizační vývoj se socioekonomickými faktory – konkrétně přechodem společnosti od industriální fáze k postindustriální (Giddens 1993, Beck, Giddens, Lash 1994, Bauman 2002; Beck 2004). Nové období někteří autoři označují jako fázi reflexivní modernity (Beck 2004), postmodernity nebo tekuté modernity (Bauman 2002). Tato nová fáze přinesla se změnou pojetí jedince a jeho úlohy ve společnosti i změnu vnímání rodiny a rodičovství. Mít děti představuje trvalý závazek nevyčísitelných nákladů, což je *„odpovědnost, která se neslučuje s politikou tekutého moderního života a které se lidé většinou v dalších projevech svého života za každou cenu vyhýbají“* (Bauman 2013: 53).

Dle De Beera (2007) individualizace obsahuje tři komponenty – detradicionalizaci, která znamená odklon od tradičních zakotvených institucí a hodnot, heterogenizaci, jež značí konec jednotných biografí a implikuje rostoucí pluralitu voleb, a emancipaci odkazující k větší svobodě voleb. Každá z komponent se může projevovat nezávisle, výskyt jednoho z procesů tedy automaticky neznamená přítomnost ostatních. Individualizace je makro-sociální proces nezávislý na vůli jedinců, hodnotové orientace a zastávané postoje si jedinci nemusí volit vědomě, spíše se jim podřizují, jakmile tyto hodnoty ovládnou společnost prostřednictvím nových sociálních institucí (Beck, Beck-Gersheim 2002, De Beer 2007).

Důraz na seberealizaci a uspokojení pronikl i do partnerských vztahů, které jsou stále častěji pojímány ryze v rovině emocí a intimity (srov. koncept čistého vztahu: Giddens 1993). V samotném základu čistého vztahu stojí prosazení romantické lásky a sexuální

přitažlivosti jako vedoucího předpokladu utváření vztahů, v tomto smyslu jsou vztahy formovány bez tradičních forem racionality. Hlavním kritériem pro trvání čistého vztahu je emocionální uspokojení partnerů. Takové vztahy jsou založeny na rovnosti partnerů a neobsahují doživotní závazek. Jakmile přestává být pro jednoho z partnerů vztah vyhovující, bývá jednostranně ukončen. Giddensem popisované principy budování současných partnerských vztahů tedy vedou ke křehkosti a odpovídají podobě partnerských drah jako sekvence kratších vztahů spíše než jednomu celoživotnímu partnerství.

Emancipace žen a změny v genderových rolích

Rodičovství a zejména mateřství představují soubory rolí, které tvoří samo jádro genderového řádu společnosti. Proto také změny v genderových rolích musíme brát v úvahu, když chceme popisovat změny v pojetí rodičovství. Catherine Hakim shrnuje pět dílčích historických proměn, které podle ní stojí za faktem, že je dnešní společnost odlišná, co se týká možností a příležitostí pro uplatnění žen, od společnosti v době před několika desetiletími (Hakim 2000). Z hlediska vědeckého pokroku je zásadní antikoncepční revoluce, která přinesla kontrolu počtů, umožnila regulovat počet potomků nebo také žádné děti nemít. Co se týká organizace společnosti, mělo podobně zlomový význam zrovnoprávnění žen a mužů v přístupu ke vzdělání a na pracovní trh. Se vstupem žen na pracovní trh souvisí i rozmach úřednických pozic, terciárního sektoru a možností práce na částečný úvazek, jež jsou vhodné pro jedince, kteří nechtějí věnovat většinu svého času placené práci, ale zároveň chtějí mít nějaký příjem. Všechny tyto proměny jsou doprovázeny rostoucí důležitostí postojů, hodnot a osobních preferencí ve výběru životního stylu (Hakim 2000: 7). Rodičovství je chápáno jako role, která nemusí být vždy kompatibilní s dalšími rolami ve společnosti.

Možnosti seberealizace rozvíjí i vzdělanostní expanze, která zároveň působí na odklad mateřství a snížení plodnosti, a to hned dvěma způsoby – účast na vzdělávání není snadno slučitelná s mateřskou rolí a navíc vzdělávací systém implicitně přispívá k šíření hodnot stojících za proměnou společnosti směrem k hodnotovým orientacím, které jsou s mateřstvím v rozporu (Billari et al. 2007).

Vstup žen na trh práce bývá často uváděn jako jeden z hlavních zlomových bodů na cestě k emancipaci a individualizaci (např. Hakim 2000). Na druhou stranu, zapojení žen na trh práce přineslo v určitém ohledu ještě větší míru nejistoty a závislosti na muži. Problémy s odchodem z pracovního trhu kvůli péči o potomka, následný návrat do práce spojený s ohrožením nezaměstnaností po skončení mateřské a rodičovské dovolené a hlavní tíha výchovy dětí se týkají z větší části opět žen. Z tohoto pohledu se rozpadl jednoznačně definovaný model životní dráhy žen a nahradilo jej několik roztržitých fází, naplněných rolami, které si do značné míry odporují. Beck (2004) zdůrazňuje, že hlavní problém by nebyl v nahrazení starých struktur, které utvářely životní dráhu žen, strukturami novými, které tento cyklus zásadně proměňují. Potíž je zejména v tom, že tyto staré struktury zcela nevytizely a často jsou v protikladu nebo neslučitelné se strukturami dnešními. Rozšíření požadavku flexibilní pracovní síly, která je kdykoli schopná a ochotná přijít do zaměstnání, zůstat v práci déle, pracovat z domu nebo odcestovat na služební cestu, de facto znamenalo prolínání pracovní a soukromé sféry života. Flexibilní pracovní doba v konečném důsledku znamená permanentní pohotovost. Připravenost pracovat znemožňuje oddělení doby vyhrazené pro zaměstnání a doby péče o rodinu a zajišťování chodu domácnosti.

14 RODIČOVSKÉ DRÁHY

Nejde však jen o individualizaci a emancipaci žen či rozšíření možností jejich uplatnění díky vstupu do vzdělávacího systému a na pracovní trh. Režimy plodnosti i další rodinné charakteristiky se proměňují spolu se snižující se diferenciací mužské a ženské role. Chápání reprodukčního chování nelze oddělit od konceptů maskulinity a feminity (Del Campo 1998: 54). Proměna role a postavení ženy v rodině, na trhu práce i ve společnosti měla za následek i proměnu role mužů jako partnerů, otců a živitelů rodin, vzrostl tlak na jejich zapojení do péče a výchovy dětí (Aldous 1998: 3–18). Všechny tyto změny vedou k heterogenizaci modelů rodičovství, jejichž kombinace a kompatibilita s ostatními sférami životních stylů začínají být faktorem omezujícím fertilitu, jenž v tradiční společnosti neexistoval.

EKONOMICKÝ VÝVOJ A ZMĚNA HODNOTY DÍTĚTE

Ekonomicky orientované teorie upozorňují, že v moderních společnostech se značnou úrovní blahobytu a ustavenými mechanismy sociálního státu, včetně důchodového systému, potomci nepředstavují tak jednoznačnou ekonomickou ani společenskou výhodu, jako tomu bylo ve společnostech, kde pouto mezigenerační solidarity znamenalo ekonomickou nutnost (Klein, Eckhard 2007). Ekonomické pohledy jsou vždy více či méně spjaty s předpokladem racionální volby, tedy premisou, že lidé si uvědomují poměr mezi zvýšenými finanční nároky a sníženými ekonomickými přínosy spojenými s rodičovstvím. Ekonomický vývoj společnosti nepřináší automaticky pokles plodnosti, provází ho však vzestup hodnot, které k tomuto poklesu přispívají. Nejenže se do procesu plánování rodiny musí prosadit prvek kalkulace, výsledky této kalkulace musejí mít také legitimní podporu ve strukturách společnosti (Lesthaeghe 1980). Budoucí rodiče v procesu plánování rodiny a její velikosti kalkulují prvek sebenaplnění, tedy zda je rodičovství volbou, která, i přes značné náklady a omezení, přispěje ke kvalitě jejich života a pocitu spokojenosti (Van de Kaa 2002). Dostatečná motivace jako nutná podmínka pro pořízení potomka platí v ještě vyšší míře u dětí vyššího pořadí, vedle touhy pořídit sourozence prvnímu dítěti vycházejí motivace spíše z individuálního založení či přesvědčení lidí (Kohler 2013).

I když jde možná o faktory, které nejsou vždy zcela vědomě reflektovány, ekonomickou stránku nelze opomíjet, a to zvláště pokud se podíváme na budoucí rodiče jako racionální aktéry (Becker 1981), kteří zvažují náklady přímé a náklady nepřímé v podobě nákladů příležitosti, kam spadá ušlý výdělek ženy způsobený dočasným odchodem z pracovního trhu. Vnímání nákladů na dítě je však relativní, neboť rodiče jsou ovlivněni podmínkami, v nichž sami vyrůstali a které jsou u každé kohorty dány také její velikostí (Easterlin 1987).

Biologické faktory a jejich sociální konstrukce

Technickým rozdílem oproti první demografické tranzici, který druhý demografický přechod umožnil, je široce dostupná a spolehlivá moderní antikoncepce. Antikoncepce, včetně hormonální pilulky a dalších hormonálních metod, je v současné době prezentována jako přirozená součást života moderní ženy, plánování rodičovství i ochrany zdraví žen. Nikdy předtím v historii nekonzumovalo či nevyužívalo tolik žen tak mocný lék, aniž by přesně znaly souvislosti, rizika a možné dopady (Bledsoe 1996).

Zatímco v dřívějších dobách sloužila antikoncepce k omezení počtu dětí, tedy byla využívána zejména staršími páry, které už měly preferovaný počet dětí a snažily se zabránit dalšímu těhotenství, v současné době je využívána i k vhodnému načasování rodičovství,

zejména tedy k odkladu rodičovství do pozdějšího věku (Lesthaeghe 2010). Někteří autoři, např. Lesthaeghe (2010), se domnívají, že selhání tradičních antikoncepčních praktik stálo v pozadí zvýšené poptávky po spolehlivých moderních metodách včetně hormonální antikoncepce. Jiní autoři, např. Aries (1980), tvrdí, že hodnotová proměna společnosti a odklon od rodičovství jako jediného smysluplného poslání přinesl poptávku po mnohem spolehlivější antikoncepci. Coale (1973) shrnuje tři nutné podmínky pro pokles plodnosti. Zaprvé musí být plodnost kontrolována vědomým uvažováním, tedy pro potenciální rodiče musí být přijatelné uvažovat o výhodách a nevýhodách pořízení potomků, dále musejí mít lidé motivaci kontrolovat počet dětí a konečně prostředky kontroly plodnosti musí být dostupné a akceptované. Pokud není jedna z těchto podmínek naplněna, k poklesu plodnosti nedojde. Taková situace se ve vyspělých státech týká zejména Spojených států amerických, které se dlouhodobě potýkají s poměrně vysokým počtem těhotenství mladistvých. Tento americký paradox bývá vysvětlován pochybami, nebo dokonce odmítáním antikoncepce určitými skupinami lidí (Cliquet 2012).

Široká dostupnost spolehlivé antikoncepce obecně oddělila sexuální aktivitu a plodnost. Tradiční mechanismy redukce počtu dětí, zejména odklad sňatku a abstinence, ztrácejí svůj význam. Celkově jsou současní mladí lidé díky dostupným spolehlivým metodám zabránění nechtěnému těhotenství a možnostem plánování rodiny zodpovědnější, pořízení potomků racionálně plánují s ohledem na své možnosti. Rebecca Uppton (2012) ukazuje, že z procesu plánování rodiny se, díky moderní reprodukční medicíně, vytratila přirozenost. Jde spíše o kulturní odpovědnost a faktor správného načasování hraje zásadní roli. Zájem se přesouvá k rozhodnutí, kdy přerušit užívání antikoncepce a založit rodinu. Diskurz o kontrole počtů ovládají témata sexuální spontaneity, reprodukčního zdraví a obav z neplodnosti, které začínají být dokonce silnější než strach z nežádoucího těhotenství (Bledsoe 1996).

Úspěchy asistované reprodukce mohou působit jako pojistka proti nedobrovolné bezdětnosti, která začíná být významněji tematizována nejen ve vztahu k odkládání rodičovství, ale i vzhledem k problematickému a medializovanému vývoji plodnosti mužů. Zároveň se tak biologické limity plodnosti jeví jako méně významné, ovlivnitelné moderními technologiemi. Na druhou stranu, nedobrovolně bezdětné ženy mohou mít pocit určitého selhání, mohou být označeny jako ty, které nevyzkoušely všechny možnosti, nevynaložily dostatek úsilí, času nebo peněz. Dle Uppton (2012) je plodnost situační a kulturní konstrukt. Od biologické zakotvenosti nelze sice odhlédnout, v situaci momentální neplodnosti či neúspěšných snah o početí potomka však převažuje ve vnímání žen kulturní stigmatizace. Neplodnost je vnímána jako stav, který lze „znormalizovat“.

SPECIFICKÉ FAKTORY SITUACE V ČR

Vedle univerzalizujících teoretických pohledů, jejichž vysvětlení jsou obecně platná pro modernizující se společnosti a přechod k postmoderně, je také důležité připomenout si specifické prvky situace v České republice. Ačkoliv faktory, jako je například individualizace, detradicionalizace, druhá demografická tranzice (srov. Rabušic 2001), nebo všeobecné rozšíření spolehlivé antikoncepce, hrají z dlouhodobého hlediska roli, v níž se naše země výrazně nevymyká z celkových trendů, nesmíme zapomenout, že uplynulých dvacet pět let je příběhem hluboké transformace od socialistické společnosti ke kapitalismu, od centrálního plánování k tržnímu a od kulturní izolace spojené s orientací na Východ

k otevřenosti a orientaci na Západ. Ať už vycházíme z perspektivy kulturní či ekonomické, změna základních principů fungování státu se významně promítla do sociálního systému i demografického chování.

Sociologická literatura posledních dekád věnovaná rodině a samozřejmě i demografická literatura na pomezí populačních studií je prodchnuta snahou po uchopení a vysvětlení vlivů různých transformačních procesů (srov. Sobotka 2003, Možný, Pakosta, Přidalová 2008). Tyto diskuse stále trvají, neboť v makrostrukturálním pohledu je velmi složité, či přímo nemožné, spolehlivě propojit konkrétní faktory s konkrétními změnami jednání a chování. Ostatně i naše publikace bude dalším pokusem podívat se na uplynulou dobu z dalšího, jiného úhlu pohledu a přispět k pochopení vztahu mezi demografickým chováním a prvky sociální struktury.

Po sametové revoluci se podmínky měnily tak rychle a významně, že s obecnými teoriemi bychom nevystačili. Přihlédnutí k transformačním danostem i důsledkům odlišného vývoje po dlouhou dobu komunismu umožňuje lépe pochopit fenomény nad rámec vývojových trendů, o nichž víme z literatury popisující země, jež na počátku devadesátých let představovaly rozvinuté západní demokracie. Změny můžeme pozorovat takřka ve všech oblastech. Pro přehlednost zmiňme zásadní posuny, jež mohly rozhodování o rodičovství významně ovlivňovat. Tyto posuny budeme hledat v oblasti ekonomické, kulturní a sociální (ve smyslu sociálního státu).

Vlivy ekonomické roviny transformace v devadesátých letech byly předmětem rozsáhlé polemiky odehrávající se zejména na stránkách časopisu *Demografie* (Rychtaříková 1996, 2000, Rabušic 1996, 1997). Deregulace v mnoha oblastech znamenala na jedné straně osobní svobodu jednotlivců, na druhé straně přinesla zodpovědnost a obavy z rizik, jež se zdála být minulým režimem regulovaná a nyní příliš naléhavá. Ve vztahu k intenzitě porodnosti i jejímu časování jsou nejčastěji zmiňovány dvě bariéry – nejistota na trhu práce a nejistota v otázce bydlení. Nejistota je však kategorií subjektivní – pojí se v ní (1) změny vnějších faktorů,¹ (2) jejich percepce aktérem² a (3) požadovaným standardem, jenž tvoří vztažnou hladinu, vůči níž je porovnáváno riziko nedosažení. Všechny tři prvky jsou v dynamickém vývoji – trh práce i trh s bydlením se nepochybně proměnil, zároveň však percepce těchto změn ovlivňují nové, dříve neexistující faktory – z nejméně významných zmiňme média zbavená cenzury, jež nyní představují kritický pohled. Vedle změn a jejich percepce je třetím prvkem ve hře požadavek jistoty a jeho úroveň. To, jak vypadá standardní rodičovství a nezbytné podmínky pro ně, se mění směrem k vyššímu standardu – vybavení a zajištění dětí nejen zdražuje, ale rozrůstá se o nové, dříve neexistující komodity či služby. Normativem se stává neolokální nukleární rodina s vlastním bydlením a pokojem pro každého potomka. Kombinace subjektivních a objektivních faktorů tedy dává dohromady něco, o čemž demografická literatura referuje jako o vlivu ekonomické stránky transformace na plodnost.

Jiný pohled zdůrazňuje změny v kulturní oblasti, tedy v životních stylech, hodnotách a postojích (srov. Rabušic 1997, 2001). Specifikem České republiky je v tomto ohledu zejména silná familiarizace nebo spíše (v 90. letech) dynamika odklonu od ní. Komunistický

1 Například typy pracovních smluv, nezaměstnanost, platební podmínky zaměstnavatele, nabídka volných míst...

2 Totožné změny na trhu práce a trhu s bydlením mohou být vnímány velmi různě a tím se jejich dopad individuálně výrazně modifikuje.

režim během své čtyřicetileté existence postupně natolik omezil meritokratické poměry a svobodné příležitosti osobního rozvoje, že mnoho výzkumníků, kteří se touto dobou zabývají, hovoří o „zatlačení do rodiny“ (Možný 1999). Rodinný život byl něčím, co nemohl režim vzít, zároveň rodina jako instituce nebyla pro režim tolik problematická a její podpoře mohl věnovat určité prostředky. Sledujeme-li například časování vstupů do manželství či prvního porodu, vidíme výrazný pokles věkových průměrů během padesátých let minulého století, kdy se režim ustavoval. Lidé začali zakládat rodiny velmi brzy, a když vezme v úvahu i ostatní demografické ukazatele, je pochopitelné, že někteří autoři označují toto období jako příklon k východoevropskému demografickému modelu. Specifikem České republiky je tedy určitá oscilace okolo tzv. Hajnalovy linie (Hajnal 1953).³ Vývoj po druhé světové válce zařazuje naši zemi k východnímu bloku nejen politicky, ale také demografickými poměry. Po sametové revoluci se naopak začínají demografické ukazatele podobat opět spíše západním zemím.

Dalším specifickým prvkem české situace je silná sekularizace. V Evropě můžeme pozorovat určitý vztah mezi demografickými poměry a vírou. Například rozvodovost je nižší v zemích katolického jihu Evropy a vyšší v zemích protestantského severu. Ačkoliv se vedou diskuse, do jaké míry je česká společnost sekularizovaná ve smyslu odkouzlení světa a příklonu k určitým formám racionality či jen přesunu zájmu od tradičních k jiným formám duchovna, podstatné je, že ritualizované a normativní prvky spojené s konkrétním náboženstvím u nás hrají velmi malou roli. Zároveň je třeba si uvědomit, že rodina se pro křesťanskou církev postupem staletí stala zásadní sférou zájmu a regulace. Sekularizací tedy přinejmenším jako sociologové ztrácíme jeden z nejvýznamnějších a „přehledných“ faktorů, jenž strukturoval rodinné chování. Tradiční forma sociálních institucí se v evropském kulturním okruhu prakticky prolíná s církevními normami a příběh dvacátého století je také příběhem odpoutávání se od těchto norem. Někde toto odpoutávání probíhá pomaleji, někde velmi rychle. Komunistický režim, založený na materialismu a realismu, byl vůči církvím nepřátelský a podepsal se na rychlém ústupu vlivu náboženství. V České republice teprve v posledních letech veřejná diskuse o změnách porodnosti reflektuje některá témata, jež jsou symptomy hluboké přeměny sociálních institucí spojených s rodinou, partnerstvím a rodičovstvím ve vztahu k obecnějším duchovním problémům. Pro příklad zmiňme téma smrti v rodině, pohřbů či mezigenerační solidarity.

Důležitým prvkem, jenž modifikuje vliv kulturních faktorů, je vzdělání. V této souvislosti je třeba zmínit podstatné změny v přístupu ke vzdělání, k nimž došlo v naší zemi po sametové revoluci a zejména po roce 2000. Blíže se souvislosti vzdělanostní transformace a demografického chování ještě budeme věnovat v první empirické kapitole naší knihy, nyní je však třeba zmínit, že vzdělanostní expanze vede ke dvěma zásadním důsledkům, snažíme-li se uchopit její vliv na demografické chování. Jednak prodlužující se doba, kterou rostoucí podíl populace stráví ve vzdělávacím systému, oddaluje některé z tranzicí životní dráhy, jednak dostupnost a generalizace vyššího a vysokoškolského vzdělání vede k pochybnostem nebo úvahám o novém chápání vzdělanostních kategorií jako obvyklého sociologického nástroje k třídění a vysvětlování.

3 Hajnalova linie je teoretická hranice mezi východoevropským a západoevropským demografickým modelem. Východoevropský je charakterizován brzkým vstupem do rodičovství a manželství.

Hovoříme-li o zvláštlostech české situace v devadesátých letech minulého století, třetí důležitou oblastí vedle ekonomické transformace a kulturní proměny jsou charakteristiky sociálního státu během komunismu i v transformačním období. Komunistické země se všude na světě vyznačují paternalistickým přístupem, který na jedné straně může znamenat vítanou oporu a záruku sociálních jistot, na straně druhé jde o jeden z aspektů totality – tedy průniku státu do maximálního množství oblastí lidského života i myšlení. Vedle centrálního plánování a socialistického způsobu produkce je sociální stát nejdůležitější politickou charakteristikou komunistického režimu a jeho důsledky se promítají do způsobů, jakými v současnosti vnímáme rodinu. Možný ve své monografii *Moderní rodina* (1990) shrnuje, že instituce rodiny v modernizačním vývoji ztrácí podstatnou část svých funkcí a předává je státu. Vývoj sociálního státu tento proces akcentuje. Socialistický režim vytvořil zdání rozvinutého sociálního státu, jenž oproti konceptu „záchranné sítě“ známému z liberálně a neoliberálně orientovaných zemí představoval spíše kolébku a chůvu, či řečeno sarkastičtěji – (velkého/staršího) bratra. Ačkoliv skryté náklady znamenaly zaostalost za vývojem ve světě a faktické snížení úrovně mnoha služeb i komodit, dojem jistoty a ochrany byl v tehdejšímu systému tak silný, že s následky se potýkáme dosud. Ostatně nebyl to pocit nejistoty, rizika, chudoby či zubožení, ale pravděpodobně mnohem spíše neschopnost režimu uspokojovat konzumní nároky obyvatel, co vedlo k široké podpoře společenských změn v roce 1989 (Možný 1999).

Možný (1999) poukazuje na paradox, kdy sociální kapitál hrál důležitější roli než peníze, a glosuje tuto situaci jako vyvlastnění státu rodinou – její sítě byly v socialismu často jedinou možností, jak se dostat k některému zboží či službám. Tuto metaforu však používá i opačně, také (sociální) stát vyvlastnil rodinu a sehrál velmi aktivní roli v proměnách partnerství a rodičovství, které sledujeme dodnes. Vymoženosti sociálního státu zároveň představovaly tu součást socialismu, jejíž demontáž či transformace nemohla proběhnout nijak výrazně. Specifikem České republiky je tedy dědictví silného sociálního státu, jenž na jednu stranu pomáhá, na druhou stranu odsunuje do zapomnění funkce rodiny, jež postupně nahradil. Připomeňme také Giddensův koncept čistého vztahu (Giddens 1993), jenž označuje stav, kdy je existence partnerství odvozována čistě z emocionálního uspokojení. Faktem je, že politika sociálního státu je jedním z modernizačních trendů, jenž se na těchto významových posunech podílí.

Rozvoj sociálního státu šel v socialistickém bloku ruku v ruce se zaměstnaností žen a také některé jeho prvky byly orientovány ke sladění rodičovství a zaměstnání. Západní země zapojily ženy do práce v masovém měřítku během první i druhé světové války. V poválečných letech zaznamenávaly opět jejich ústup, či dokonce vytlačování do soukromé sféry. Pozdější vlny západního feminismu musely získávat zpět pozice na trhu práce i ve vzdělávacím systému. Emancipace probíhala skrze přístup na trh práce (i ke vzdělání jakožto přípravě na něj). Poválečné Československo i pozdější centrálně plánovaná ekonomika však pracovní přítomnosti žen ráda využila. Takřka obecná zaměstnanost žen byla tedy i jedním z důvodů, proč se česká společnost po pádu železné opony nijak nezotožnila s feministickými ideály. Spíše naopak – možnost pracovní kariéry, nástroje pro sladění rodičovství a práce, za které bojovalo feministické hnutí na Západě, byly pro české ženy samozřejmostí. Oproti tomu možnost zůstat s dětmi dlouho doma, vyhnout se kolektivním jeslím a mateřským školám byla tak lákavá, že se podepsala na postupném úpadku (jesle) či omezení nabídky (mateřské školy) těchto zařízení. Zaměstnanost žen tak zůstala téměř shodná, prostředky sladění rodiny a práce však oslabily.